

Gender en voedselsystemen: tussen idealisering en ontkenning

Fairouz Gazdallah en Barbara Van Dyck

Rurale vrouwen zijn opvallend aanwezig in de projecten en programma's van het Belgische Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking. Samen met talloze internationale organisaties draagt het ministerie zo bij aan het creëren van een ingebeelde rol voor vrouwen in de landbouw in het Globale Zuiden. De beeldvorming en het discours rond de empowerment van deze landelijke vrouwen klinkt veelbelovend. Feministisch in zekere zin. Maar hoe progressief is die zogenaamde feministische visie? En hanteren wij dezelfde standaarden voor de ingebeelde rol en rechten van boerinnen en landarbeidsters in Vlaanderen en Europa?

Er bestaat heel wat literatuur en gegevens over de obstakels en de socio-culturele context van boerinnen en landarbeidsters in het Globale Zuiden. In beleid en onderzoek wordt tegelijkertijd amper gesproken over de realiteit van vrouwen op de Europese boerderijen en hoe een feministische agenda daar kan bijdragen tot rechtvaardigere en ecologisch duurzamere voedselsystemen. Hoe verklaren we deze nadruk op gender in de interventielanden van de Belgische ontwikkelingsamenwerking en de schijnbare irrelevantie van gender in het Vlaams landbouwbeleid? Op momenten waarop de VN een voedseltop organiseert om globale voedselsystemen te 'transformeren'¹ en de Vlaamse regering aan een voedselstrategie werkt, stellen we ons de vraag hoe we ons als feministische en ecologische bondgenoten kunnen mobiliseren om de stem en de rechten van boerinnen wereldwijd te laten gelden. Voorbij 'gender mainstreaming' als buzzwoord, kunnen diverse vormen van ecologisch feminisme als raamwerk worden gebruikt om voedselsystemen agro-ecologisch te transformeren en structurele onrechtvaardigheden ongedaan te maken.

Diverse vormen van ecologische feminisme

Om de Vlaamse Beleidsdocumenten Landbouw en de Belgische Strategische Nota 'Landbouw en Voedselzekerheid' onder de loep te nemen op hun genderbenadering, lieten we ons inspireren door feministische eco-activisten en denkers. Ongeacht de verschillen in focus tussen verschillende tradities binnen de politiek-ecologische vormen van feminisme, werken ecofeministen zoals Maria Mies, Vandana Shiva, Carolyn Merchant of Wangari Maathai, postkoloniale feministen zoals Silvia Cusicanqui of Berta Caceres en ecologische denkers uit de Afro-Amerikaanse/Zwarte feministische traditie zoals bell hooks² of Chelsea Frazier allen op de kruising van gender, ras, economische en ecologische rechtvaardigheid. Deze vrouwen benadrukken: dat alles verbonden is, natuur en cultuur in het bijzonder, het belang van taal en denkkaders in onze samenlevingen en ze delen een engagement voor de gezondheid en duurzaamheid van alle mensen en hun leefomgevingen ongeacht gender, ras, klasse, leeftijd en seksuele geaardheid, ... Eerder vernoemde feministen gebruiken de weliswaar onhandige uitdrukkingen zoals 'koloniaal kapitalistisch patriarchaat' of 'imperialistisch kapitalistisch patriarchaat', om de kruispunten van verschillende systemen van overheersing, die de moderne hedendaagse samenlevingen kenmerken, te vatten. Zoals

bell hooks stelt, zijn de uitdrukkingen nuttig omdat ze niet het ene systeem boven het andere stellen en een manier bieden om na te denken over de in elkaar grijpende systemen van onderdrukking die samenwerken om de status quo in stand te houden.³

Dat deze vormen van uitbuiting overlappen is goed te begrijpen wanneer we kijken naar hedendaagse geglobaliseerde voedselsystemen en de schade die ze aanrichten. De vernietiging van lokale culturen, het verdwijnen van de boerenlandbouw, dalende biodiversiteit, klimaatverandering, een toename aan voedselgerelateerde ziektes zijn één voor één in verband gebracht met de industrialisering en de globalisering van voedselsystemen.⁴ Hun bestaan steunt grotendeels op onderbetaald of gratis werk, en op de ongebreidelde extractie van zogenaamde 'grondstoffen'. Denk in de eerste plaats aan de slavernij op de plantages in de Europese kolonies, die de basis heeft gelegd voor de huidige organisatie van voedselvoorziening. De vernietiging van bodems door intensieve landbouw gebaseerd op het telen van slechts een handvol gewassen, massaal gebruik van pesticiden en kunstmatige meststoffen en het onttrekken van land, zaden, en financiële middelen evenals erbarmelijke werkomstandigheden voor landarbeiders en arbeidsters liggen in het verlengde hiervan. Anders gezegd, de economische rijkdom en de voedselsystemen die België vandaag kenmerken hebben hun bestaan te danken aan de gelijktijdige kolonisatie van vrouwen, van volkeren in het Globale Zuiden en van de natuur. Ook de mainstreaming van genderagenda's en coöptatie van

begrippen als duurzaamheid, en meer recentelijk agro-ecologie, hebben niet tot doel het onderuit halen van deze overlappende systemen van onderdrukking.⁵ Eerder zijn het nieuwe manieren om dezelfde status quo in stand te houden.

De onderliggende logica van deze overlappende systemen is het scheiden van zaken die in wezen verbonden zijn, zodat de enen ondergeschikt kunnen gemaakt worden aan de anderen.

De onderliggende logica van deze overlappende systemen is het scheiden van zaken die in wezen verbonden zijn, zodat de enen ondergeschikt kunnen gemaakt worden aan de anderen. Denk aan

natuur-cultuur of ook het indelen van mensen in hiërarchische categorieën van gender of ras. Traditioneel door blanke mannen geïdentificeerde overtuigingen, waarden en veronderstellingen worden als de enige, de standaard of de superieure beschouwd. In de geïndustrialiseerde landbouw worden sterke machines, opbrengst en kracht bijvoorbeeld gezien als waardevoller dan voedselzekerheid of gezondheid. Overmatig gebruik van giftige pesticiden en slechte werkomstandigheden in pakweg Brazilië of Vietnam worden als minder problematisch gezien dan in Europa, behalve dan wanneer het gaat om loonwerkers met een migratieachtergrond. Witte mensenlevens zijn volgens deze logica meer waard dan de levens van mensen van kleur. Op een gelijkwaardige manier worden bodems niet erkend als levensnoodzakelijk onderdeel van een geheel, maar als een aparte categorie, als een levenloos substraat, dat passief kan ingezet worden om productie op te drijven. De bufferende werking van bodems in een leefbaar klimaat en weerbare voedselsystemen staat nochtans niet meer ter discussie.

Kenmerkend is ook dat alle levensnoodzakelijke arbeid, zoals zorgtaken binnen het gezin of het werk van boeren en boerinnen voor de instandhouding van ecosystemen, niet erkend of gevaloriseerd wordt. Enkel wat meegenomen kan worden in nauwe

berekeningen van productiviteit doet er echt toe. Bodems zijn pas van tel wanneer het gaat om de extractie van grondstoffen. Arbeid is pas waardig wanneer hij voldoende betaald is. Voedsel wordt pas waardevol wanneer het getransformeerd is in koopwaar. Het zijn deze onderliggende aannames en relaties die de verdere uitbreiding en intensivering van de landbouw mogelijk maken. Om te komen tot meer duurzame voedselsystemen is daarom radicale verandering nodig. Dit vraagt zichtbaarheid van ongelijke machtsverhoudingen; andere denkkaders, relaties en praktijken waarbij het leven centraal staat en gezond voedsel een recht is. Zuid-Amerikaanse feministen roepen daarom al jaren dat er geen agro-ecologie zal zijn zonder feminisme.⁶

In de analyse van beide beleidsdocumenten focussen we in het bijzonder op de rol die vrouwen in de landbouw wordt toegekend en reiken we ideeën aan om feministisch gedachtegoed, gebaseerd op een meer complexe en holistische visie, te integreren in een agro-ecologische benadering voor een Vlaamse voedselstrategie.

Gender mainstreaming, instrumentalisering en genderongelijkheid

Voedselzekerheid: een sleutelrol voor vrouwen of een last?

Volgens de Strategische Nota 'Landbouw en Voedselzekerheid' spelen vrouwen 'een sleutelrol bij het streven naar voedselzekerheid, kwalitatieve voeding en het welzijn van het gezin'.⁷ Om die sleutelrol te kunnen vervullen ziet het Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking — net zoals andere ontwikkelingsinstellingen — *female empowerment* en *gender mainstreaming* als antwoorden op de vele socio-economische obstakels die in de weg staan van gendergelijkheid. Daarbij wil de Nota extra aandacht besteden aan 'de toegang tot natuurlijke hulpbronnen, productiemiddelen en de participatie aan de besluitvormingsprocessen' van vrouwen.⁸ Toch blijven *female empowerment* en *gender mainstreaming* containerbegrippen, meer sloganesk, dan de weergave van een strategie en duidelijke opvattingen.⁹ Omdat een gendertransformatieve landbouwontwikkeling maar zo ver kan gaan als de opvattingen die er aan de basis van liggen, is het van belang stil te staan bij de opvattingen van deze Nota over boerinnen en landarbeidsters en zich af te vragen in hoeverre ze in overeenstemming zijn met de realiteit van de vrouwen die ze proberen te empoweren.

De focus op de sleutelrol van vrouwen voor voedselzekerheid valt niet zomaar uit de lucht: één kwart van de wereldbevolking bestaat uit vrouwen die in rurale gebieden wonen en voor wie landbouw hun voornaamste bron van inkomen is.¹⁰ Zo bestaat 43 procent van de arbeidskrachten in de landbouwsector in het Globale Zuiden uit vrouwen, waarvan de helft in Sub-Saharaans Afrika woont.¹¹ Landbouw biedt bovendien werk aan ongeveer 60 à 80 procent van de vrouwen in Zuid-Azië, Oceanië en in Sub-Saharaans Afrika tot 90 procent.¹² Deze cijfers nemen we echter met een korreltje zout, aangezien onbetaald werk in de overlevingslandbouw, vaak door vrouwen uitgevoerd, niet wordt meegeteld omdat het niet als een economische activiteit wordt beschouwd. Dit zorgt voor de onderrapportage van het werk van boerinnen en voor de onzichtbaarheid van hun bijdragen.

Toch blijkt uit de cijfers dat er zich al jaren een dubbel fenomeen afspeelt in het Globale Zuiden: de vervrouwelijking van armoede en de vervrouwelijking van landbouw. Enerzijds treft armoede en hongersnood steeds vaker vrouwen en meisjes, en dit op een disproportionele wijze.¹³ Zo zijn de meerderheid van de 1,5 miljard mensen die van 1 dollar of minder per dag moeten leven vrouwen en kinderen.¹⁴ De pandemie heeft volgens het laatste SOFI-rapport de genderkloof in voedselzekerheid nog groter

Toch blijkt uit de cijfers dat er zich al jaren een dubbel fenomeen afspeelt in het Globale Zuiden: de vervrouwelijking van armoede en de vervrouwelijking van landbouw.

gemaakt.¹⁵ In 2019 waren er 6 procent meer vrouwen en meisjes die honger leden in vergelijking met mannen, in 2020 was dat 10 procent meer.¹⁶ Anderzijds staan ze steeds vaker in en dragen ze de verantwoordelijkheid voor de voedselzekerheid van hun gezin en gemeenschap en werken ze vaker op grootschalige landbouwprojecten.¹⁷ Maar 500 miljoen van deze vrouwen zijn zelfvoorzienende boerinnen die aan overlevingslandbouw doen, die geen land bezitten en nauwelijks 5 procent van de beschikbare landbouwmiddelen ontvangen.¹⁸ Deze oververtegenwoordiging van vrouwen in de (overlevings)landbouw schrijft men vaak toe aan de migratie van mannen op zoek naar andere inkomensbronnen in verstedelijkte gebieden en aan de globalisering van de voedselketens.¹⁹

cent van de beschikbare landbouwmiddelen ontvangen.¹⁸ Deze oververtegenwoordiging van vrouwen in de (overlevings)landbouw schrijft men vaak toe aan de migratie van mannen op zoek naar andere inkomensbronnen in verstedelijkte gebieden en aan de globalisering van de voedselketens.¹⁹

De overheids- en ontwikkelingsinstellingen gebruiken deze vervrouwelijking van de landbouw vaak als argument om in te zetten op de empowerment van vrouwen in de landbouwsector omdat dit een opening zou creëren voor meer zeggenschap en individuele vrijheid.²⁰ Het is inderdaad zo dat vrouwen in de voorziening van voedsel voor hun gezin steeds meer zeggenschap krijgen,²¹ en dat ze het overlevingslandbouwwerk overnemen. De andere kant van de medaille is dat ze dit doen naast hun reproductief werk en zorgtaken, dat ze ook noodgedwongen de plaats innemen van hun partner op de familiegrond om te produceren voor de markten en dat ze daarnaast ook landarbeidsters worden op grootschalige landbouwbedrijven.²² Uit studies blijkt dat meer zeggenschap en verantwoordelijkheden op dit niveau geen garantie is om diepgewortelde genderongelijkheid te doorbreken²³ laat staan meer veerkracht biedt tegen de gevolgen van een falend en abusief voedselsysteem, zoals de toenemende honger, de explosieve toename van ondervoeding, de preciaire arbeidsomstandigheden in de agro-industrie en de klimaatverandering.

Instrumentalisering of systeemverandering?

De vervrouwelijking van de landbouw is niet los te koppelen van de naoorlogse Groene Revolutie en het neoliberale klimaat waarin onze voedselsystemen opereren sinds de jaren '80. Het heeft gezorgd voor een té grote nadruk op kwalitatieve, exportgerichte voedselproductie en voor een daling van overheidsuitgaven met een complete achteruitgang van de bestaansmogelijkheden op het platteland als gevolg. De ongelijke verdeling van goederen en middelen en het waardeverlies van lokale markten heeft de situatie alleen maar verslechterd voor mensen in rurale gebieden.²⁴ Het is deze context die zorgde voor exponentiële cijfers in mannelijke migratie uit rurale gebieden, en die een overschot creëerde aan vrouwelijke arbeidskrachten voor grootschalige

landbouw en overlevingslandbouw.²⁵ De Strategische Nota benoemt deze oorzaken niet. Noch lijkt ze die te willen aanpakken. Het zijn echter deze verschuivingen in de landbouw- en voedselsystemen die een veel diepgaandere impact hebben op genderrollen en taakverdelingen. De COVID-19-pandemie maakt deze structurele genderrollen en ongelijkheden bijzonder zichtbaar.²⁶ Net omdat vrouwen het leeuwendeel van de voedselproductie en zorgtaken voor hun huishoudens op zich nemen, het merendeel van de landarbeiders, verpleegkundigen, zorg- en maatschappelijk werkers vormen, staan ze in de frontlinie van de crisis. Vanuit een feministisch perspectief is de COVID-19-crisis een zorgcrisis waarbij overheden er met een ‘red de economie’-benadering niet in geslaagd zijn de belangen van mensen centraal te stellen, terwijl heel wat transnationale ondernemingen verder aan macht winnen.²⁷

Internationale ontwikkelings- en overheidsinstellingen beginnen nu pas voedselsysteembenaderingen te bespreken om landbouw en voedselketens menselijker, gezonder en duurzamer te maken.

Internationale ontwikkelings- en overheidsinstellingen beginnen nu pas voedselsysteembenaderingen te bespreken om landbouw en voedselketens menselijker, gezonder en duurzamer te maken. In 2019 riep Antonio Guterres, VN-Secretaris Generaal, de VN Voedselsysteemtop uit om de globale voedselsystemen te transformeren. Onder leiding van minister van landbouw Hilde Crevits heeft ook de Vlaamse regering zich als doel gesteld om een geïntegreerd voedselbeleid te ontwikkelen.²⁸

Beiden beloven (voedsel)systeemveranderingen. Systeemveranderingen teweegbrengen veronderstelt dat je een volledig systeem in vraag stelt, een gemeenschappelijk begrip hebt van het probleem en de redenen van het falen aanpakt.²⁹ In dat opzicht kunnen de in opmaak zijnde voedselstrategieën niet wegstijven van het feit dat de huidige dominante voedselsystemen het resultaat zijn van de onderwerping van hele bevolkingsgroepen én de natuur aan de eerder beschreven in elkaar grijpende systemen van onderdrukking of koloniaal kapitalistisch patriarchaat. De verhoogde zichtbaarheid van deze ongelijkheden brengt ook het pleidooi van feministische en andere sociale bewegingen voor alternatieven gebaseerd op principes van gelijkwaardigheid, non-discriminatie en onderlinge afhankelijkheid meer op de voorgrond.

Terwijl de Strategische Nota spreekt van gender empowerment, lijkt vooral de instrumentalisering van de verantwoordelijkheid voor voedselzekerheid van overlevingsboerinnen om een neoliberale agenda van economische groei te dienen, centraal te staan. De Strategische Nota gaat uit van een poel van vrouwen die klaar staat om die verantwoordelijkheid op te nemen en om deze om te zetten in productiviteit. Maar empowerment gaat om beperkingen wegwerken en keuzemogelijkheden bieden, want vrouwen zouden de keuze moeten hebben om ofwel hun bestaande genderrollen als voedselproducent te omarmen en zich daarin gesterkt te voelen, ofwel resoluut te kiezen om te ontsnappen aan beperkingen die deze rollen met zich meebrengen.³⁰ De Strategische Nota ‘Landbouw en Voedselzekerheid’ kwam in 2017 uit en is duidelijk toe aan herziening.

'Leave no one behind' is ook investeren in kleinschalige en overlevingslandbouw

Naast 'nutritie' en 'duurzame landbouw' is 'gendergelijkheid en empowerment van vrouwen' een van de drie transversale thema's in de Strategische Nota. Het zou dus een rode draad moeten vormen in het beleid en, zoals de nota zelf stelt, alle Belgische interventies dienen een positieve bijdrage te leveren in minstens één van de thema's en mogen in geen geval leiden tot achteruitgang binnen deze thema's. In dat geval rijst de vraag wat verstaan wordt onder 'positieve bijdragen' of vooruitgang.

Productiviteit, deelname aan de markten als enige indicaties van vooruitgang

Vooruitgang wordt uitgedrukt in productiviteitsverhoging: land, kapitaal en arbeid moeten 'efficiënter en innovatiever' ingezet worden met als hoofddoel deelname aan de 'markten' en 'waardeketens'.³¹ Deze efficiëntiebenadering is de finaliteit van de hele 'ontwikkelingsvisie' van deze Nota, opgebouwd rond drie actiegebieden (het bevorderen van deelname aan markten en waardeketens, bijdragen aan goed bestuur en de ondersteuning van onderzoek en innovatie). De focus op efficiëntie heeft een impact op de manier waarop de genderdimensie wordt geïntegreerd. De Strategische Nota volgt één van de meest voorkomende genderbenaderingen in ontwikkelingssamenwerking, die kort gezegd luidt: 'We empoweren vrouwen om ook deel te nemen aan economische groei, dit zal hen bovendien onafhankelijk maken.' De finaliteit is dus niet empowerment en gendergelijkheid, maar het wegwerken van de genderdimensies die in de weg staan van meer productiviteit. Of in de woorden van de Nota: 'Vrouwen moeten socio-economisch versterkt worden zodat ze een volwaardige bijdrage kunnen leveren aan voedselzekerheid en inclusieve economische groei'.

De finaliteit is dus niet empowerment en gendergelijkheid, maar het wegwerken van de genderdimensies die in de weg staan van meer productiviteit.

De Nota gaat ervan uit dat verbetering van landbouwproductiviteit de deelname aan markten en waardeketens zal verbeteren en de beste oplossing is voor armoedebestrijding, voedselzekerheid en empowerment. De Nota lijkt er dus op te rekenen dat productiviteit en de deelname van vrouwen aan markten zal verbeteren door aandacht te

besteden aan een resem van factoren zoals 'gelijkheid van de sociale relaties en machtsverhoudingen, zowel binnen als buiten het gezin'. De ongelijke relaties binnen het gezin verwijzen naar 'de verdeling van reproductieve taken tussen mannen en vrouwen' en niet naar een valorisatie van die taken. Buiten het gezin suggereert de Nota 'het verbeteren van de toegang tot water en sanitaire voorzieningen'; een 'toename in economische activiteit' en 'zeggingskracht'; en de inzet van ICT voor de empowerment van vrouwen.

Bovendien negeert de Nota het feit dat markttoegang op zich genderspecifiek en genderongelijk is. Er bestaat een waslijst aan obstakels voor de participatie van rurale vrouwen aan de markt, zelfs wanneer productiviteitsstijgingen bereikt worden die die participatie mogelijk zouden moeten maken.^{32,33} Denk maar aan mobiliteitsbeperkingen en socio-culturele normen die ervoor zorgen dat vrouwen minder vaak toegang krijgen

tot contractteelt.^{34,35} Contractteelt maakt het vaak mogelijk voor boeren om toegang te krijgen 'tot technisch advies, tot krediet en productiemiddelen.' De Strategische Nota negeert deze obstakels tot markten voor vrouwen en focust enkel op de belemmeringen voor rurale vrouwen die zich op andere niveaus bevinden zoals de toegang tot 'hulpbronnen en productiemiddelen' of deelname aan 'besluitvorming op alle niveaus.'

Terwijl al die dimensies op zich belangrijk zijn, lijken problemen zich volgens de Nota alleen op het productieniveau af te spelen en dus buiten de markten en waardeketens zelf. Ook in de geplande maatregelen in het actiegebied 'onderzoek en innovatie' trekt de Nota de kaart van productiviteitsverhoging. Van onderzoek rond gendertransformatie of het verbeteren van toegang tot gezond voedsel voor iedereen is geen sprake. Voor kritische bevraging van de status quo gebaseerd op geglobaliseerde 'vrije' handel en productieverhoging via technologische innovatie is er geen ruimte in de Strategische Nota.

Op die manier creëert men een discours dat het idee geeft dat het wegwerken van alle gendergerelateerde obstakels en zogenaamde tekorten op productieniveau genoeg is om armoede en honger te bestrijden en moeten we niet stilstaan bij de problemen en scheefgetrokken machtsrelaties die de 'vrije' markt zelf creëert, in stand houdt of versterkt.

De Nota gaat zo ver in haar verheerlijking van de markt en productiviteitsverhoging via onderzoek en innovatie dat ze zelfvoorzieningslandbouw enkel en alleen associeert aan overleving en non-productiviteit.

Marginalisering van zelfvoorzienende boerinnen

De Nota gaat zo ver in haar verheerlijking van de markt en productiviteitsverhoging via onderzoek en innovatie dat ze zelfvoorzieningslandbouw enkel en alleen associeert aan overleving en non-productiviteit.³⁶ Boerinnen moeten dus gered worden uit dat gemarginaliseerde boerenbestaan en moeten de kapitalistische ladder beklimmen en ondernemster of landarbeidster worden. Volgens de Nota gaat empowerment over 'het vermogen van een individu of een gemeenschap om zelfstandig te handelen met betrekking tot het maken van keuzes in het eigen leven en in de samenleving'. Het voorleggen van door anderen bedachte kant-en-klare oplossingen biedt echter weinig potentieel als het gaat om keuzes maken in een neoliberal klimaat van rendabiliteit en productiviteit. Een andere benadering zou er in bestaan het handelingsvermogen (*agency*) van boerinnen en landarbeidsters als houders van kennis en rechten niet te ondermijnen en ruimte (lees: ondersteuning en budget) te geven aan hun collectieve projecten en aspiraties.

De nota houdt geen rekening met vrouwen die een voorkeur zouden geven aan een vorm van landbouw die dicht bij huis is, hen de mogelijkheid biedt hun huishoudelijke taken te combineren met productie en hun familie beschermt tegen prijsschommelingen en andere economische schokken.³⁷ Uit studies blijkt dat globaal gezien boerinnen in lage en middeninkomenslanden bewust kiezen voor duurzame, bio- en agro-ecologische landbouw.³⁸ Niet alleen omwille van de beperkte kapitaalinvestering die die landbouw vergt, ook omdat dit hun gemeenschap ten goede komt door betaalbare

en gezonde voeding beschikbaar te maken.³⁹ De Nota biedt enkel kansen aan landbouwers die mee willen stappen in de productiviteitsrace en legt de mogelijkheid om bestaande alternatieve landbouwmodellen gebaseerd op autonomie, stabiliteit en veerkracht te ondersteunen naast zich neer.

Onzichtbaarheid van landarbeiders

'*Leave no one behind*' is 'de centrale, transformatieve belofte van de 2030-agenda voor duurzame ontwikkeling en de 17 duurzame-ontwikkelingsdoelstellingen (SDG's)'.⁴⁰ Zelfs al wil de Belgische Nota de SGD's bereiken, is haar strategie doorspekt met bedrijfsbelangen en vergeet ze één van de meest kwetsbare groepen en grootste slachtoffers van ongebreidelde bedrijfsbelangen in de landbouwsector: de landloze boerinnen en de landarbeiders.⁴¹ De Nota aanvaardt dat een inclusief economisch model betekent dat bepaalde onproductieve kleine boeren en landloze boeren (30 à 50 procent

van de huidige boeren volgens het studiemodel die de Nota volgt) 'loonarbeiders' zullen worden.⁴² Inclusief ondernemen impliceert dus selectie en per definitie uitsluiting van een hele groep mensen die niet aan de verwachtingen voldoet. De Nota voorziet geen strategie voor hen die uit de boot vallen van 'ondernemerschap' en biedt weinig alternatieven aan buiten loondienst.

Zelfs al wil de Belgische Nota de SGD's bereiken, is haar strategie doorspekt met bedrijfsbelangen en vergeet ze één van de meest kwetsbare groepen.

Nochtans laat onderzoek en pleitbezorging (*advocacy*) de enorme druk zien die landarbeiders dagdagelijks ondervinden: hen wordt vaak het minimumloon niet gegund; ze zitten soms vast in slavenarbeid, hebben geen vast contract ondanks hun continue werk; hebben over het algemeen minder arbeidsopties en dus een grote kans op uitbuiting; krijgen nauwelijks ruimte om hun zorg en reproductieve taken te combineren met werk, moeten hierdoor hun kinderen meenemen op de plantages; worden geconfronteerd met seksueel geweld op weg, naar en tijdens het werk; kunnen nauwelijks hun stakingsrecht uitoefenen omdat vakbonden nog steeds door mannen worden gedomineerd...^{43,44}

Het '*Leave no one behind*'-principe dwingt ons om ons te richten op discriminatie, meerzijdige en intersectionele ongelijkheid. De Strategische Nota focust daarentegen op symptomen van de moderne samenleving zoals ongeremde bevolkingstoename, ondervoeding en klimaatverandering. Systemische oorzaken en ongelijkheden blijven zo uit het vizier. Intussen houden overheden en bedrijven slechte arbeidsomstandigheden, uitbuiting, onderbetaling, discriminerende wetten, en discriminerende socio-economische praktijken in stand. Het zijn deze zaken die moeten aangepakt worden 'om de mensheid te bevrijden van armoede en de planeet op weg te zetten richting duurzaamheid'.^{45,46}

De private sector wordt 'gesensibiliseerd'

De Belgische strategie van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking kiest ervoor om de private sector te 'ondersteunen en sensibiliseren inzake verantwoordelijke landbouwinvesteringen'.⁴⁷ De tijd voor sensibilisering is echter voorbij. De private sector is geen homogene groep van filantropen. Niet voor niets pleit het maatschappelijk

middenveld al jaren voor een wetgeving die bedrijven verplicht mensenrechten en milieunormen te respecteren in al hun activiteiten en doorheen hun hele toeleveringsketens.^{48,49} De strategie dient duidelijk te maken wie deze private actoren zijn, wat hun toegevoegde waarden zullen zijn in de sectoren waarin ze worden betrokken, en vooral de betrokkenheid van de private sector zou niet het primaire doel mogen zijn. Om de simpele reden dat de private investeringen als doel hebben winst te maken en niet te investeren in zaken die de meest gemarginaliseerden van onze samenleving het hardst nodig hebben.⁵⁰ Recent onderzoek heeft bevestigd dat 'inclusieve agro-bedrijfsmodellen', zoals deze voorgesteld in de Nota, voor bepaalde kleinschalige boeren een inkomensverhoging veroorzaken, maar dat ze voor het grootste deel van de gemeenschap in feite zorgen voor meer ongelijkheid en verdere marginalisering door de onrealistische verwachtingen die aan de basis liggen van die modellen.⁵¹ Dit zorgt op lange termijn niet voor een garantie aan voedselzekerheid, iets wat de vrouwen, boerinnen en landarbeidsters het meest nodig hebben en wat de Nota zich als doel stelt.

De Strategische Nota 'Landbouw en Voedselzekerheid' ziet de lokale economische ontwikkeling in termen van waardeketens en markten. Dit verergert diepgewortelde ongelijkheden en kwetsbaarheden omdat het een alomvattend voedselsysteem benadering vertroebelt. We stellen dit model in vraag zonder de overlevingslandbouw te idealiseren of de rol van vrouwen te romantiseren tot essentialistische denkbeelden. Toch stellen we vast dat de Belgische strategie de bijdrage en aspiraties van vrouwenorganisaties en basisorganisatie die zich dagelijks inzetten voor gezond, betaalbaar en zeker voedsel niet genoeg ondersteunt. Nochtans is dit net een groep die ze wil empoweren. Het zal nog wachten zijn op een strategie die zich focust op de meest gemarginaliseerden, hun alternatieven ondersteunt en opschaalt en die zich de creatie van niet-uitbuitende werkgelegenheid buiten de landbouw als doel stelt.

Gender in het Vlaamse landbouwbeleid

Onzichtbaar

Vlaanderen beschouwt zichzelf als een innovatieve regio waar de landbouw ondergeschikt is aan de chemische- en voedingsindustrie.

In tegenstelling tot de duidelijke aanwezigheid van rurale vrouwen in de nota van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, zijn zij zo goed als afwezig in het Vlaamse landbouwbeleid. Wat beide beleidsdomeinen wel delen, is de leidende rol voor het paradigma van opschaling van efficiëntie, productie en economische groei. Overeenkomstig het EU-landbouwbeleid dat sinds de jaren vijftig inzet op een drastische vermindering van het aantal boeren door de modernisering van de landbouw, zet de naoorlogse mechanisering, chemicalisering en kapitalisering van de Belgische landbouw zich gestaag verder via hedendaagse beleidsprogramma's van 'slimme landbouw' via digitalisering en biotechnologische toepassingen.⁵² Vlaanderen beschouwt zichzelf als een innovatieve regio waar de landbouw ondergeschikt is aan de chemische en voedingsindustrie. Subsidies en investeringen zijn gekoppeld aan expansionisme, grote investeringen, moderne technologieën, grote machines en aanlevering van vers vlees, zuivelproducten, meststoffen, bestrijdingsmiddelen, verwerkte aardappelen en andere producten voor de exportmarkt.

De mannen en vrouwen die niet mee kunnen in deze bittere concurrentiestrijd verlaten de landbouw, vaak via faillissementen en groot menselijk leed.⁵³ Andere boerderijen blijven voortbestaan door het uitbreiden van economische activiteiten zoals restauratie en vakantieverblijven, directe verkoop of stalverhuur voor paarden. Deze zogenaamde nevenactiviteiten worden vaak gerund door vrouwen.

Slechts 11 procent van de 20.000 land- en tuinbouwbedrijven in Vlaanderen wordt geleid door vrouwen. Deze getallen liggen behoorlijk lager dan de Europese gemiddelden. De Beleidsnota Landbouw 2019-2024 wil 'voldoende aandacht besteden aan vrouwelijke ondernemers in land- en tuinbouw'.⁵⁴ Verder stelt de nota van Hilde Crevits ook dat de pachtwet 'genderneutraal' gemaakt zal worden.

Tot zover de gendervisie in het Vlaamse landbouwbeleid. En naast dezelfde statistieken over bedrijfshoofden, helpen de jaarlijkse landbouwrapporten ook niet om wijzer te worden wat de rol en situatie van vrouwen in de Vlaamse landbouw betreft.⁵⁵ Bovendien, zoals ook het Katholieke Vormingswerk van Landelijke Vrouwen opmerkt in Vilt, zetten die statistieken enkel het traditioneel mannelijke karakter van de landbouw in de verf. Meewerkende vrouwen worden niet erkend in de cijfers. In de praktijk is de rol van meewerkende moeders, echtgenoten en zussen echter cruciaal voor de goede werking van de Vlaamse landbouwbedrijven. Vrouwen in de landbouw combineren het meewerken op de boerderij vaak met een job buitenshuis en taken in het huishouden.⁵⁶ Tijdsonderzoek van de afgelopen decennia laat zien dat vrouwen tussen 18 en 75 jaar gemiddeld 58 procent onbetaalde arbeid verrichten, tegenover 40 procent bij mannen in de Vlaamse huishoudens. Dan gaat het over schoonmaken, koken, zorg voor kinderen of ouderen.⁵⁷ Een driedubbele werklast is voor vrouwen in de landbouw vaak geen overdrijving. Minder vrouwen als bedrijfshoofd en meer onbetaald werk zorgt bovendien ook voor moeilijkere toegang tot kredieten en tot grond voor vrouwen in de Europese landbouw.⁵⁸

Dat landbouwsters en tuiniersters in Vlaanderen grotendeels onzichtbaar zijn in studies en rapporten over de Vlaamse land- en tuinbouw, werd ook vastgesteld in een rapport van 2011 over vrouwen in de landbouw in Vlaanderen.⁵⁹ De studie merkt op dat landbouworganisaties in Vlaanderen een vrouwenafdeling hebben (KVLV-Agra en Vrouwen-ABS) maar vindt 'geen studies over de inbreng van vrouwen in landbouwbelangenorganisaties en in het landbouwbeleid'. Afgaande op bestaand onderzoek

Vrouwen in de landbouw zijn meer begaan met gemeenschapsgezondheid en gemeengoed dan gewasopbrengst.

tasten we dus voorlopig in het duister wat betreft vrouwen op land- en tuinbouwbedrijven in Vlaanderen. Wie zijn ze? Met welke knelpunten worden ze geconfronteerd? Hoe zien zij de noden en de toekomst van de landbouw? Aan welke veranderingsspistes werken zij?

Deze blindheid voor de arbeid en aanwezigheid van vrouwen in de landbouw in analyses en beleidsplannen in een context van ongelijkheid — zoals blijkt uit de summier beschikbare gegevens — leidt tot de bestendiging van ongelijkheid.^{60,61} Bovendien benadrukt internationaal onderzoek de rol van vrouwen in de transformatie van voedselsystemen en laat het zien dat de ondervertegenwoordiging van vrouwen in plekken

van kennisproductie en -uitwisseling ook leidt tot een kortzichtige visie die overmatig focust op ervaringen en noden van mannen.⁶² Terwijl ander onderzoek aantoont dat vrouwen in de landbouw meer begaan zijn met gemeenschapsgezondheid en gemeengoed dan gewasopbrengst.⁶³ Zowel in het Noorden als het Zuiden wordt investering in vrouwen in de landbouw gelinkt aan verhoogde voedselzekerheid.⁶⁴

Vermannelijking van de landbouw

Inzichten en informatie over vrouwen op de boerderijen in Vlaanderen is broodnodig om de omslag in de landbouw te ondersteunen vanuit het beleid. Terwijl meer inzicht in de getallen belangrijk is, gaat de zogenaamde vermannelijking van de landbouw over veel meer. Het gaat om een verwijzing naar waarden en normen gericht op productiviteit. In de 'moderne' landbouwsystemen, gesymboliseerd door monoculturen en machtsconcentratie, wordt succes gemeten aan de hand van efficiëntie in het onttrekken van arbeid en grondstoffen en in het naar her en der vervoeren van voedingsproducten. Moderne geglobaliseerde landbouwsystemen lijken nog weinig te maken te hebben met het voeden van mensen. Ze worden niet begrepen als onderdeel van een groter geheel van organische cycli en symbiose, en in continuïteit met de menselijke gemeenschappen en hun culturen. De bodems, biodiversiteit, water en mensen, die aan de basis liggen van het leven worden niet gewaardeerd en begrepen als de fundamente van de voedselsystemen.⁶⁵ Door deze ontkenning en onderwaardering, gaat het vullen van de Belgische supermarkten ten koste van mensen in het Globale Zuiden; ten koste van vrouwen; ten koste van bodems, waterkwaliteit en biodiversiteit; en ten koste van de boerenstiel.

De land- en tuinbouw die Crevits voor ogen heeft is er één van economische groei door hoogtechnologische innovatie en vernieuwing. De visie op de landbouw focust voornamelijk op het versterken van de positie van Vlaanderen op de wereldmarkt. De Vlaamse land- en tuinbouwbedrijven zullen daarbij prioritair ondersteund worden in 'hun streven naar een rendabel verdienmodel'.⁶⁶ De beleidsnota focust op voldoende voedsel dat gezond, veilig en duurzaam is, oog heeft voor dierenwelzijn, en wordt gekenmerkt door een correcte, marktconforme prijs voor elke schakel in de voedselketen. Het idee is dat samen met de sector een omschakeling gemaakt zal worden van 'een productiemodel naar een duurzaam verdienmodel'. De onderliggende veronderstellingen van het beleid — marktuitbreiding en het creëren van kansen voor accumulatie — staan haaks op de duurzaamheidsagenda's waar het noodzakelijkerwijs deel van uitmaakt.

Voedselsystemen in handen van private belangen zullen in de eerste plaats zorgdragen voor de activiteiten die winstgevend zijn voor dergelijke belangen.

Een verdere uitbreiding van een productiviteitslogica die de veerkracht van de vrouwen en mannen in de landbouw ondergraaft, bodems uitput, biodiversiteit verschaalt, ... zal de problemen van ondervoeding, voedingsgerelateerde gezondheidsproblemen, verstoring van ecofysische processen, erkenning en waardige inkomens van de vrouwen en mannen die voedsel produceren en klaarmaken niet oplossen. De hoogtechnologische precisielandbouw waar Crevits op inzet, hangt samen met intellectuele

eigendomsschema's die verdere machtsconcentratie in de hand werken via patentering of massale gegevensverzameling.⁶⁷ Voedselsystemen in handen van private belangen zullen in de eerste plaats zorgdragen voor de activiteiten die winstgevend zijn voor dergelijke belangen. De kaart trekken van technologie in de handen van een handvol transnationale bedrijven ten koste van de autonomie en veerkracht van de boerenlandbouw zorgt bovendien voor een verdere verschraling van de door de eeuwen heen opgebouwde kennis en kunde over hoe best zorg te dragen voor het leven.

De idealisering van zorgtaken en toe-eigening van onbetaald werk

De instrumentalisering van vrouwen in de Belgische landbouwagenda voor het Globale Zuiden en de onzichtbaarheid van de boerinnen en landarbeidsters in Vlaanderen mogen ogenschijnlijk gescheiden zijn, oorzakelijk zijn ze verbonden door de wereldwijde vrijhandel en gedeelde begrippenkaders in landbouwbeleid, onderwijs en onderzoek. Zoals aangegeven, maken deze denkkaders een fictieve scheiding en hiërarchische ordening van cultuur/natuur, mens/niet-mens, man/vrouw, productief/non-productief, ... waarbij de meerwaardige ene de gemarginaliseerde andere tracht te controleren.

Deze vaststelling heeft belangrijke gevolgen voor progressieve landbouwagenda's. Zolang al het werk dat gaat om zorg voor mensen, voor bodems en water, voor zaai-goed en dieren als onproductief beschouwd wordt, is de enige weg vooruit deze van productiviteit en economische groei. De enige verandering in de rol van vrouwen in de landbouw is er bijgevolg één van meer vrouwelijke bedrijfsleidsters en betere inlijving in de op de internationale markten gerichte productiesystemen.

Zoals politiek-ecologische feministen treffend stellen, worden zorgactiviteiten of productief werk tegelijkertijd geïdealiseerd en onzichtbaar gemaakt in de economische denkkaders en modellen.⁶⁸ Zorgactiviteiten, waarvan het overgrote deel op de schouders van vrouwen en migranten berust, worden als natuurlijk, als vanzelfsprekend beschouwd. Dit maakt het ook normaal om het niet te zien als werk, of om er niet voor te vergoeden. Tegelijkertijd creëert de beeldvorming rond rurale vrouwen als *poster child* voor internationale interventieprogramma's, of standbeelden voor innovatieve vrouwen in de landbouw,⁶⁹ een gevoel van waardering van het werk van deze mensen, terwijl het gescheiden is van de reële materiële situatie. Anderzijds wordt wat economisch telt (productiviteit en winst) los gezien van de relaties van onderdrukking ten opzichte van andere economische actoren, planten of dieren.

De idealisering van vrouwen in het Globale Zuiden voor hun werk in het instandhouden van lokale gemeenschappen, en het niet erkennen van het werk van vrouwen in de Vlaamse landbouw, en de objectivering van natuur zijn dus niet alleen vergelijkbaar maar hebben gemeenschappelijke wortels. De achtergrond is het moderne wereldbeeld dat de natuur van de economie scheidt. Zoals Marie Mies en Veronica Bernholdt stellen, is volgens dit wereldbeeld elke uitwisseling tussen mens en natuur onzichtbaar in de economische berekeningen en worden ze als 'natuurlijke processen' gezien. Zorgrelaties, zoals het opvoeden van kinderen, maken deel uit van deze natuurlijke processen. De idealisering van deze niet-economische processen van zorg en van de natuur, maakt ze vrij toegankelijk. Deze moderne notie van wat natuurlijke processen

zijn, verklaart zowel de toe-eigening van land (landroof in het Globale Zuiden), privatisering via patenten op erfelijke eigenschappen of niet betaald werk van vrouwen in de landbouw. Het is enkel door de natuur te exploiteren (bijvoorbeeld voor mijnbouw, boomplantages, veehouderij, ...) of door vrouwen voor de markt te laten produceren dat ze als productief en dus waardevol gezien worden.

Lessen voor een agro-ecologische voedselstrategie

Terwijl klimaatverandering en een voortrazende pandemie honger en ondervoeding doen toenemen, zijn huidige mainstream voedselstrategieën duidelijk niet gewapend om de transformaties naar duurzame voedselsystemen in te leiden. De VN wereldvoedseltop in het najaar van 2021 en de daaraan gerelateerde Vlaamse voedselstrategie zetten duurzame voedselsystemen hoog op de politieke agenda's. Sociale bewegingen en wetenschappers hebben echter hun bezorgdheid geuit over de aanpak van de top. Er is gewezen op de grote invloed van het bedrijfsleven, het uitsluiten van boerengemeenschappen en sociale bewegingen, het ontbreken van een mensenrechtenbenadering en een werkelijk transformerende visie.⁷⁰

De internationale buzz rond voedselsystemen vormt een uitgelezen moment voor de agro-ecologische beweging om de inzichten uit de verschillende vormen van politiek-ecologisch feminisme beter te omarmen, willen we gaan voor voedselsystemen waarbij toegang tot voldoende en gezond voedsel een recht is voor iedereen. Ook in België hebben de bewegingen voor agro-ecologie en biologische landbouw grote stappen gezet om de nood aan andere relaties tussen mens en natuur op de politieke agenda te zetten. Het gevaar van de mainstreaming van agro-ecologie is dat het de cruciale oorzaken van ongelijkheid die voortkomen uit de historische, politieke, economische, demografische en ecologische context uit het oog verliest.⁷¹ Een grotere focus op de daarmee verbonden ontmanteling van ongelijkheid en uitbuiting is daarom een noodzakelijke volgende stap. Op basis van onze genderanalyse van bestaande beleidsdocumenten, reiken we vier stapstenen aan voor een transformatieve agro-ecologische voedselstrategie.

Ten eerste: Een onvoorwaardelijk engagement voor non-discriminatie en rechtvaardigheid is prioritair en niet onderhandelbaar.

Vrouwen zijn disproportioneel getroffen door armoede en voedselonzekerheid. Het niet benoemen van verschillen met betrekking tot gezondheid, mentaal en fysiek welzijn, economische autonomie, ... in functie van geslacht, klasse, leeftijd en etniciteit maken degenen die het meest lijden onder de onrechtvaardige economische sociale, ecologische en gezondheidsgevolgen van geïndustrialiseerde voedselsystemen onzichtbaar. Het niet erkennen van contextuele kwetsbaarheid maakt het ook moeilijk om differentiële en aangepaste maatregelen te bedenken en te nemen.

Ten tweede: Een duurzame voedselstrategie houdt rekening met de ecologische, sociale en economische realiteiten die ze creëert en in stand houdt elders in de wereld.

Gelinkt aan de eerste stapsteen kunnen de keuzes die gemaakt worden in Vlaanderen enkel begrepen worden door ze te plaatsen in het ruimere internationale kader waar ze deel van uitmaken. De Vlaamse voedselconsumptie steunt voor driekwart op jobs in Afrika, Azië, Zuid-Amerika en de Pacific. Een Vlaams/Belgisch voedselbeleid kan niet aan de ene kant duurzame lokale strategieën promoten en tegelijkertijd protectionistisch uit de hoek komen, inzetten op buitenlandse exportgerichte landbouw, gebruik maken van goedkope migrantenarbeid en oneerlijke handelsakkoorden onderschrijven. Agro-ecologie en voedselsoevereiniteit pleiten voor een territoriale benadering en gelijkwaardigheid, niet vanuit protectionisme maar van uit het recht op zelfbeschikking en internationale solidariteit.

Ten derde: Een agro-ecologische benadering is gendertransformatief. Ze heeft oog voor kennis, participatie, representatie, rechten en verantwoordelijkheden van vrouwen.

Vrouwen en landarbeiders zijn niet enkel de eerste slachtoffers van de geglobaliseerde voedselsystemen, ze zijn ook de eerste motor van verandering om ervoor te zorgen dat iedereen toegang heeft tot gezond voedsel. Voorbij het stereotype van 'kwetsbaar' of stakeholders die geraadpleegd moeten worden, zijn rurale vrouwen, net als andere landarbeiders, actieve actoren met kennis en rechten in het tot stand brengen van rechtvaardige en duurzame voedselsystemen.

Ten vierde: Zoals de COVID-19-pandemie heeft laten zien zijn systemen, die zijn gebaseerd op beginselen en waarden van solidariteit, respect voor mens en milieu en samenwerking, veerkrachtiger. Het omarmen van deze principes en vrouwelijke vormen van kennis die het leven centraal zetten, zijn hard nodig om met een toekomst van groeiende onzekerheid om te gaan.

Dit staat in schril contrast met strategieën gebaseerd op productiviteitsverhoging en betere markttoegang. De bestaande Belgische en Vlaamse beleidsnota's voor de landbouw staan op één lijn met een mechanistisch begrip van de natuur en met het idee van voedsel als niet meer dan een handelswaar, ze dienen de belangen van de agro-industrie, de tech-, en de financiële sector. Hieraan ontsnappen vraagt andere denkkaders en narratieven. Agro-ecologie kan helpen om voedselsystemen te herkaderen als onderdeel van een geheel aan vervlochten ecologische processen en sociale relaties en voedsel verheffen tot wat het is: een recht en gemeengoed.

Bio

Fairouz Gazdallah is beleidsmedewerkster bij Solidagro, een ngo die zich inzet voor het recht op voedsel voor iedereen en het recht ondersteunt van volkeren en staten om autonoom hun eigen voedsel- en landbouwbeleid te bepalen.

Barbara Van Dyck is verbonden aan het Centrum voor agro-ecologie, water en weerbaarheid aan de Universiteit van Coventry. Ook maakt ze deel uit van de coördinatie van Agroecology-in-Action en van het Belgisch netwerk van agro-ecologen GIRAF.

Noten

1. <https://www.un.org/en/food-systems-summit>
2. Deze schrijfster laat bewust in haar pseudoniem de hoofdletters achterwege om zich van haar grootmoeder te onderscheiden. (Nvdr.)
3. bell hooks. *Writing Beyond Race: Living Theory and Practice* by bell hooks. New York: Routledge, 2013.
4. Food, I. P. E. S. "Unravelling the food-health nexus: Addressing practices, political economy, and power relations to build healthier food systems." (2017). [http://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Health_FullReport\(1\).pdf](http://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Health_FullReport(1).pdf)
5. Montenegro de Wit, Maywa, Anderson, Molly, Gemmill-Herren, Barbara, Duncanm Jessica, McKeon, Nora, Canfield, Matt, Iles, Alistar and van der Ploeg, Jan Douwe. « UN Food System Summit Plants Corporate Solutions and Plows Under People's Knowledge » (2021), <https://agroecologyresearchaction.org/peoplesknowledge/>
6. Morales, Helda. "Agroecological feminism." *Agroecology and Sustainable Food Systems* 45.7 (2021): 955-956; Siliprandi, Emma, and Gloria Patricia Zuluaga. "Género, agroecología y soberanía alimentaria." *Icaria: Barcelona, España, Spain* 240 (2014).
7. Strategische Nota Voedselzekerheid en Landbouw, p.14, http://www.diplomatie.be/oda/strategienota_landbouw_en_voedselzekerheid_2017.pdf
8. Strategische Nota Voedselzekerheid en Landbouw, p.15, http://www.diplomatie.be/oda/strategienota_landbouw_en_voedselzekerheid_2017.pdf
9. Andrea Cornwall. "Beyond "empowerment lite": Women's empowerment, neoliberal development and global justice", 2018
10. Inschatting Wereldbank <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS> (2017)
11. Glazebrook, Tricia, Samantha Noll, and Emmanuela Opoku. "Gender matters: Climate change, gender bias, and women's farming in the global South and North." *Agriculture* 10.7 (2020).
12. Ibid.
13. Ibid.
14. United Nations (2015) *The world's women 2015: trends and statistics*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, New York, Statistics Division. Sales No. E.15.XVII.8
15. Ibid.
16. FAO/IFAD/UNICEF/WHO, *State of Food Security and Nutrition in the World – Report*, 2021.
17. Ibid.
18. Ibid.
19. Sachs, C., Garner, E., *Gender Transitions in Agriculture and Food Systems, Gender and Rural Globalisation*, 2017.
20. Vanya Slavchevska, Susan Kaaria, and Sanna Liisa Taivalmaa, *The Feminization of Agriculture: Evidence and Implications for Food and Water Security, The Oxford Handbook of Food, Water and Society*, 2017.
21. Ibid.
22. Olivier de Schutter, *The agrarian transition and the 'feminization' of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7*, 2013.
23. Vanya Slavchevska, Susan Kaaria, and Sanna Liisa Taivalmaa, *The Feminization of Agriculture: Evidence and Implications for Food and Water Security, The Oxford Handbook of Food, Water and Society*, 2017
24. Sachs, C., Garner, E., *Gender Transitions in Agriculture and Food Systems, Gender and Rural Globalisation, CAB International*, 2017.
25. Olivier de Schutter, *The agrarian transition and the 'feminization' of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7*, 2013.
26. https://www.escri-net.org/sites/default/files/attachments/escri-net_global_call_to_action_english_0.pdf
27. Duncan, J. A. B., and Priscilla Claeys. "Gender, Covid-19 and Food Systems: Impacts, Community responses and feminist policy demands." (2020). <https://www.csm4cfs.org/>

- wp-content/uploads/2020/10/NEW_Gender COVID-19-and-Food-Systems-October-2020_compressed.pdf
28. <https://lv.vlaanderen.be/nl/beleid/vlaamse-kost-voedselstrategie>
  29. Hervorming van voedselssystemen: zal de Top van de Verenigde Naties - UNFSS - een verschil maken? Policy Brief Coalitie tegen de Honger, 2021
  30. Olivier de Schutter, The agrarian transition and the ‘feminization’ of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7, 2013
  31. Strategische Nota Voedselzekerheid en Landbouw, p.7, http://www.diplomatie.be/oda/strategienota_landbouw_en_voedselzekerheid_2017.pdf
  32. Ter illustratie: uit studies blijkt dat naarmate de huishoudelijke productie gaat over cash crops en dus niet over overlevingslandbouw het niet meer binnen de beslissingsmacht valt van vrouwen.
  33. Vanya Slavchevska, Susan Kaaria, and Sanna Liisa Taivalmaa, The Feminization of Agriculture: Evidence and Implications for Food and Water Security, The Oxford Handbook of Food, Water and Society, 2017.
  34. Contractteelt is het verbouwen van land- of tuinbouwproducten voor een koopman of fabrikant aan de hand van een overeenkomst, wat kan zorgen voor een stabiele en duurzame handelsrelatie/inkomen.
  35. Olivier de Schutter, The agrarian transition and the ‘feminization’ of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7, 2013.
  36. De titel en het motto van de nota luidt niet voor niets “van overleven naar ondernemen”
  37. Olivier de Schutter, The agrarian transition and the ‘feminization’ of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7, 2013.
  38. Glazebrook, Tricia, Samantha Noll, and Emmanuela Opoku. “Gender matters: Climate change, gender bias, and women’s farming in the global South and North.” *Agriculture* 10.7 (2020).
  39. Ibid.
  40. <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/leave-no-one-behind>
  41. Ze heeft het wel over de landloze boeren en loonarbeiders maar maakt in het transversaal thema gender hier geen verschil in, ze heeft het enkel over landbouwonderneemsters
  42. Strategische Nota Voedselzekerheid en Landbouw, p.7, http://www.diplomatie.be/oda/strategienota_landbouw_en_voedselzekerheid_2017.pdf
  43. Olivier de Schutter, The agrarian transition and the ‘feminization’ of agriculture, Food Sovereignty: a critical dialogue, Conference Paper #7, 2013
  44. Kurian, Rachel, and Kumari Jayawardena. “Plantation patriarchy and structural violence: Women workers in Sri Lanka.” (2013).
  45. Strategische Nota Voedselzekerheid en Landbouw, p.4, http://www.diplomatie.be/oda/strategienota_landbouw_en_voedselzekerheid_2017.pdf
  46. Véronique Faber, LEAVE NO ONE BEHIND: Can the private sector fulfill this ambition? And why this was the wrong question, 2021. <https://www.brennpunkt.lu/leave-no-one-behind-can-the-private-sector-fulfill-this-ambition-and-why-this-was-the-wrong-question/>
  47. RAI principles (Responsible Agricultural Investment)
  48. Op 29 april beloofde EU-Commissaris voor Justitie Didier Reynders om volgend jaar wetgeving in te voeren die bedrijven in alle sectoren een zorgplicht oplegt
  49. Wies Willems, Bedrijven en mensenrechten: de lessen van de pandemie, 2020. <https://www.mo.be/ opinie/bedrijven-en-mensenrechten-de-lessen-van-de-pandemie>
  50. Véronique Faber, LEAVE NO ONE BEHIND: Can the private sector fulfill this ambition? And why this was the wrong question, 2021. <https://www.brennpunkt.lu/leave-no-one-behind-can-the-private-sector-fulfill-this-ambition-and-why-this-was-the-wrong-question/>
  51. ACM (Guus) van Westen, Ellen Mangnus, James Wangu and Senait Getahun Worku, Inclusive agribusiness models in the Global South: the impact on local food security, 2019.
  52. Beleidsnota 2019-2024 Landbouw en Visserij, <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/32237>

53. Tussen 1980 en 2019 verdween 68 procent van de landbouwbedrijven in België, terwijl de gemiddelde bedrijfsoppervlakte verdrievoudigde (Kerncijfers Landbouw 2020)
54. Vlaamse Beleidsnota Landbouw en Visserij <https://www.vlaanderen.be/publicaties/beleidsnota-2019-2024-landbouw-en-visserij>
55. <https://www.vlaanderen.be/publicaties/landbouwrapport-lara>
56. https://issuu.com/veldverkenners/docs/vv_brochure_lente2016_def_lr
57. <http://www.tijdsonderzoek.be/nl/>
58. <https://www.euractiv.com/section/agriculture-food/news/poor-access-to-credit-prevents-women-from-entering-european-farming/>
59. Cazaux G. (2011) Boerin/boer. Een venster op de vrouw in de Vlaamse land- en tuinbouw, Departement Landbouw & Visserij, afdeling Monitoring en Studie, Brussel. <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/8696>
60. Bock, B.B. (2006) Gender and migration: an overview. In: Bock, B.B. and Shortall, S. (eds) Rural Gender Relations: Issues and Case Studies. CAB International, Wallingford, UK, pp. 155-164.
61. Lemarchant, Clotilde, Seiller, Pauline. "Agricultrices" La Découverte | « Travail, genre et sociétés ». 2021/1 n° 45 | pages 25 à 30
62. Maisano, Teresa. "Without feminism there is no agroecology. Towards healthy, sustainable and just food systems." Rome: Civil Society and Indigenous Peoples' Mechanism for relations with the UN committee on World Food Security. Accessed April 20 (2019): 2020 https://www.csm4cfs.org/wp-content/uploads/2019/10/CSM-Agroecology-and-Feminism-September-2019_compressed.pdf
63. Glazebrook, Tricia, Samantha Noll, and Emmanuela Opoku. "Gender matters: Climate change, gender bias, and women's farming in the global South and North." *Agriculture* 10.7 (2020): 267.
64. <http://www.srfood.org/en/gender>
65. Boaventura de Sousa Santos (2007) spreekt van abyssal thinking bestaande uit een systeem van zichtbare en onzichtbare onderscheidingen, waarbij de onzichtbare de basis zijn van de zichtbare.
66. Vlaamse Beleidsnota Landbouw en Visserij, p.5 <https://www.vlaanderen.be/publicaties/beleidsnota-2019-2024-landbouw-en-visserij>
67. Deconinck, Koen. "Concentration in seed and biotech markets: extent, causes, and impacts." *Annual Review of Resource Economics* 12 (2020): 129-147
68. Mies, Maria, and Veronika Bennholdt-Thomsen. "Defending, reclaiming and reinventing the commons." *Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement* 22.4 (2001): 997-1023.
69. <https://www.innovatiesteunpunt.be/en/node/2334>
70. <https://www.csm4cfs.org/14024/>
71. Giraldo, Omar Felipe, and Peter M. Rosset. "Agroecology as a territory in dispute: between institutionality and social movements." *The Journal of Peasant Studies* 45.3 (2018): 545-564.